

Ládonyi Emese

„Átkos lidércként nehezedett a falura...”

A nagyrévi bába, Fazekas Gyuláné szerepe a tiszazugi arzénos gyilkossági ügyekben

1929-ben megdöbbentő gyilkosságsorozat került nyilvánosságra. Tiszazug (Szolnok megye) több falujában légyapírból kiáztatott arzénal mérgezték meg az asszonyok iszákos férjeiket, beteg szüleiket, munkaképtelen családtagjaikat. A nyomozás során kiderült, hogy többéves, sőt évtizedes gyakorlatról volt szó, az áldozatok száma pedig meghaladta a száz főt. A hír azért is ejtette kétségbe a magyar közvéleményt, mert ezzel a ténnyel egy csapásra romba dőlt a „romlatlan vidék” még mindig élő képzete, s a romantikus elképzelés a faluról és a „néplélek” kissé homályos fogalmáról.¹ A magyar közvélemény értetlenül és letaglózva állt a jelenség előtt. A magyar falu valósága egészen más volt, mint ahogy az az értelmiség képzeletében élt.

Kiderült, jóllehet a hatóságok Nagyrév községet² helyezték előtérbe a vizsgálatok során, a többi tiszazugi faluban sem voltak ritkák a hasonló esetek. Tiszakürt, Ókécse, Tiszaföldvár, Kunszentmárton, Mesterszállás és Öcsöd szintén mérgezések helyszínévé vált, s az ország más területein is találkozhatunk hasonló jelenségekkel (Békés, Zala, Csongrád megye).³

1929-ben 43 főt tartóztattak le, s állítottak bíróság elé. A büntetőiratokban összesen 65 gyanúsított személy neve fordul elő (csak a nagyréviakat számolva). Az áldozatok száma Nagyréven elérte a 78 főt. A végső bírósági döntés hat esetben halálbüntetés volt, nyolc személyt pedig életfogytiglani fegyházra ítélték.

A tiszazugi gyilkosságok történetét a történettudomány már feldolgozta,⁴ azonban kevés szó esett eddig az ügy középpontjában álló vádlott személyiségéről, eredeti foglalkozásáról. Tanulmányomban Fazekas Gyuláné, nagyrévi bába társadalmi helyzetét, rangját és – amennyire lehetséges – személyiségét igyekszem bemutatni. A sajtó és a hatóságok szerint is ő volt a „bűnszövetkezet feje”, ő osztotta a mérget, ő beszélt rá az asszonyokat a büntettekre. Véleményem szerint a sajtó meglehe-

¹ Bakos 1997: 223.

² A település a Tisza és a Hármaskörös által közrefogott terület – a Tiszazug – északi részének központja. Lélekszáma az 1928-as *Helységnévtár* szerint 1568 fő. A lakosság túlnyomó része református, de előfordultak katolikus betelepülők. Csenedőrség Cibakházán, járási főszolgabíró Tiszaföldváron, adóhivatal és járásbíróság Tiszaföldváron működött. *M. Szt. Korona Országainak Helységnévtára* 1928; Kotics 2001: 66.

³ Gunst 1986: 92; *Kis Újság* 1929. augusztus 25, szeptember 25; Szeibert 1935: 3. (Utóbbi csak valószínűsíti.)

⁴ Gunst 1986; Bodó 2002; Rakaczki 2004.

tősen torz képet festett róla, ami nem minden elemében felelt meg a valóságnak. A lapok kiszínezték a történeteket, és nemegyszer erősen túloztak.⁵

Fazekasnénak bábaként speciális helyzete volt a falu társadalmában, jelentős hatalommal és nem kevés befolyással rendelkezett. Az emberek ambivalens módon viszonyultak hozzá. Még ebben a kirívó esetben is jól érzékelhető, hogy a bábának mennyire erős pozíciója és tekintélye volt az 1920-as évek Magyarországnak falvaiban. Ha ebből az aspektusból vizsgáljuk az esetet, fény derülhet számos további körülményre: pl. a falu lakóinak kapcsolathálójára, a bába életformájára, a hiedelmekre stb.

FORRÁSOK

A szakirodalom és a korabeli sajtóanyag mellett levéltári kutatással dolgoztam fel az esetet. A nyomozáshoz kapcsolódó iratokat és a tanúvallomások szövegeit, valamint Nagyrév község születési, esketési és halálozási anyakönyveit használtam fel. Mivel a bába a bírósági eljárás kezdetén öngyilkos lett, kizárólag közvetett adataink vannak róla, ez természetesen nehezítette szerepének rekonstruálását. További nehézséget okozott, hogy az egyes források adatai nem egy esetben ellentmondtak egymásnak (pl. a születési év tekintetében). Az asszonyokat hol egyik, hol másik férjük nevén, hol pedig leánykori nevükön említették, így a beazonosításhoz szükség volt az anyakönyvek használatára. Ugyaninnen voltak kikereshetőek a számomra fontos személyek (a bába, annak férje, testvérei, gyermekei stb.) életrajzi adatai. Eközben újabb érdekes szálakra bukkantam: sikerült kinyomozni a községben működő többi bába nevét, esetenként még néhány adatot is róluk.

A bábák végzettségéről sajnos nem sikerült semmit kideríteni. Egyik keresett személy sem szerepelt a Semmelweis Orvostudományi Egyetemen 1885-től 1910-ig végzett hallgatók listáján, sem a szülésznők szigorlati jegyzőkönyveiben,⁶ ami azt bizonyítja, hogy nem Budapesten végeztek (ez egyébként várható volt). A Magyar Országos Levéltárban őrzött belügyminisztériumi általános iratok tárgymutató-könyveiben a megyére, illetve a bába címszóra 1885 és 1895 között rákeresve azt vizsgáltam, nem maradtak-e fenn olyan a megyei főorvosok által küldött éves jelentések, melyekben a bábaképzésről is szó esik.⁷ Annyi kiderült, hogy 1895-ben Dr. Lenk Gusztáv volt Jász-Nagykun-Szolnok megye főorvosa, bábaképzésről szóló jelentésre azonban sajnos nem akadtam, pedig biztosan volt ilyen.⁸

⁵ Bakos 1997.

⁶ Ezt a jegyzőkönyvet 1897-ig vezették, utána megszűnt a szigorlati rendszer az egyetemi bábaképzésben.

⁷ Ebben a korszakban a megyei orvosok tanfolyamokat tartottak az általuk kiválasztott értelmesebb asszonyoknak, akik aztán hivatalos papírral működhettek.

⁸ Köszönöm Krász Lilla segítségét és tanácsait a bábák végzettségével kapcsolatos kutatásaimhoz.

FAZEKAS GYULÁNÉ OLÁH ZSUZSANNA A SAJTÓ TÜKRÉBEN

A *Pesti Napló* beszámolója szerint: „...fekete fejkendőjük fölött, lehajló csúnya arcuk fölött, az összekulcsolódó kezek fölött, az óriási csillár körtéi alatt, mintegy rosszarcú, rémítőszemű boszorkány, mesebeli lidérc sötétlik a falusi bábaasszony rémképe, amely ott kísért az események mögött, amely, mint Nagyrév főjegyzője mondta: »Átkos lidércként nehezedett a falura«. Ennek a szörnyasszonynak árnya húsz esztendőn át nehezedett az ország közepén az akácos, füzes Tiszazugra.»⁹ A *Kis Újság* „ördögi elvetemedettséget”, „boszorkánykonyhát”, „öreg tömegyilkos bábát” emleget. Hangzatos címként szerepelt Fazekasné öngyilkossága: „Tiszazug boszorkánya megöli magát”. Másnap ugyanez az újság arról adott hírt, hogy „valóságos arzenyára volt a nagyrévi bábaasszonynak”.¹⁰ A korabeli sajtó igazi szörnyalakokat varázsolt olvasói elé a „költői túlzás” és a lapok szenzációhajhász, mindenáron az érzelmekre hatni akaró stílusával. A tudósítók igyekeztek kiszínezni és dramatizálni a történeteket lapjuk olvasottságának növelése érdekében.¹¹ Móricz Zsigmond is járt a helyszínen és személyesen találkozott az érintettekkel. Riportjai szépirodalmi igényvel, ugyanakkor a fentiekben bemutatott stílushoz igazodva értékelték a történeteket.

„Volt a faluban egy bába, aki valósággal hatalmába kerítette az asszonyok lelkét. A bába vette át az uralmat a pap fölött. A bába volt a gyóntató, a vigasztaló, a mérgező. Ő volt az uszító, a felvilágosító, a bűnre csábító. A bába hajtotta el a magzatot, s ezzel zsákmányává lett minden asszony, aki hozzá fordult. A bába volt az ördög képviselője, aki játszva szedte áldozatait. Soha semmi baja nem volt a hatóságokkal. Utóbbi időben, mikor már feljelentések jöttek ellene, hétszer mentette fel a bíróság. [A bíróság] tanút nem kapott, aki a bába ellen valljon, így szabadon burjánzott és egyre nagyobb méreteket öltött a fölösleges családtagok megmérgezésének egyszerű szokása. – Mit kínlódsz vele? Mit kínlódsz vele? – mondta a bába, a vallomások szerint, s ők szót fogadtak: nem kínlódtak vele. Orvos egyszer száll ki a községbe hetenként. Patika nincs [...] A népek [...] szociális gondozója nincs. Marad tehát a bába.”¹²

„Gyerekáldás fenyegetett. A háború után kiéhezett világot áradattal környékezte a jövő ivadék: jött a bába. »Mit kínlódsz vele?« S az életeket hajnal előtt az éjféli sötétbe vezette. Egyszerre zsákmánya lett az egész falu asszonynépe – s ő háromszor evett húst naponta abban a faluban, ahol legfeljebb disznóöléskor zabálják tele magukat az emberek. Mint egy véresfogú keleti bálvány járt, kövéren, habzsolva, vidáman, hasát verve s halálra ítélve betegeket, bénákat, a rossz erkölcsűeket. Valóságos népítéleteket tartott, erkölcsi ítélettel sújtotta az életre nem valókat.”¹³

⁹ *Pesti Napló* 1929. december 14.

¹⁰ *Kis Újság* 1929. szeptember 8. 6.; augusztus 24. 3.; szeptember 4. 4.; 1929. szeptember 5. 3.

¹¹ Bakos 1997: 224.

¹² Móricz 1990: 11–12. Eredetileg megjelent: *Pesti Napló* 1930. január 22.

¹³ Móricz 1990: 24. Eredetileg megjelent: *Nyugat* 1930. február 1.

Móricz jól mutatott rá a bábaszerep komplexitására és a bába sajátos befolyására, a szerepek egybemosódására, de túlzásait illetően írása nagyon hasonlít az elsőként idézett újságcikkre. Keveredik benne a reális hely- és emberismeret a sajtó „költői túlzásaival”.

Az ország közvéleménye kizárólag ezekből a forrásokból értesült a Tiszazugban történekről, a fenti megfogalmazások tehát nagyban befolyásolták az ügy értelmezését. Még Móricz is, aki pedig falusi származású volt, a városi zsurnaliszták hangütésének szellemében tudósított az eseményekről. A bába ezekben az interpretációkban szinte apokaliptikus, ördögi figurává torzult, míg az elkövető asszonyok maguk is szinte áldozatként jelentek meg, felelősségük minimálisra csökkent. Előfordult ugyanakkor az ellenkezője is: a sajtó a bűnös asszonyokat gátlástalan, vagyoneért mindenre képes gonosztevőknek állította be, de arról nem tett említést hogy a „vagyon” mindössze pár hold föld volt, ami éppen az éhenhalás elkerülésére volt elegendő.¹⁴ Egy másik értelmezés „kikapós parasztasszonyok” ügyeként kommentálta az esetet.¹⁵ Vajon tényleg ilyen elvetemült asszony volt a bába? Mi az, amit valóban megtudhatunk Fazekasnéról?

A BÁBA SZEREPE ÉS FUNKCIÓI A FALUKÖZÖSSÉGBEN

A korabeli falusi társadalomban a bába sokrétű szerepe indokolta azt a szuverenitást, amellyel Fazekasné is rendelkezett.¹⁶ Orvos és patika hiányában mindenfajta betegséggel hozzá fordultak az emberek – testi, mentális és egyéb bajokkal (pl. családi gondokkal) egyaránt. Csak néhány a mindenkori bába által ellátott feladatok közül: terhesgondozás, járványszemle, halottkémként való tevékenykedés, halottmosás, piócázás, érvágás, magzatelhajtás, kenés (masszázs), füllyukasztás, körülmetélés, jóslás, nemi problémák esetén tanácsadás, keresztelő, avatás, megesett lányok felkontyolása, állatgyógyítás stb.¹⁷ A bábaság presztízzsel járt, hiszen ő sokkal függetlenebb életet élhetett, mint a többi falusi asszony (ami nemritkán szexuális szabadosságban is megmutatkozott).¹⁸ Biztos megélhetéssel rendelkezett, ismerte mások családi titkait, vagyis foglalkozása és státusza révén rendkívüli információk birtokába juthatott.¹⁹

A tanúvallomások szerint Fazekasné igen régóta, kb. 1900 óta tevékenykedett a faluban. Helyi származása révén eleve könnyebben fogadtatta el magát mint gyógyítót és mint „bizalmi személyt”. Maga is foglalkozott ember- és állatgyógyítással,²⁰ kenéssel, „angyalcsinálással” (magzatelhajtás). „Könnyebb természetű

¹⁴ Mohácsi–Kassák–Vámbéry 1930: 82.

¹⁵ Gunst 1985: 25.

¹⁶ Gunst 1986: 93.

¹⁷ Deáky 1991: 117.

¹⁸ Kiss 1981: 536, 340; Bodó 2002: 196.

¹⁹ Deáky 1991: 114; Deáky 1999.

²⁰ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár (SZML) VII 1/a, Szolnoki Királyi Törvényszék iratai 3678/1929: Varga Gyuláné: ismerte Fazekasnét, őt hívták a faluban beteghez. SZML VII 1/a

betegségeknel, például kisebb sérülések, hátfájás esetén, vagy ha erőltetés miatt valakinek az öle leesett, Fazekas Gyuláné azt felhúzta.” Külön kiemelik egy helyen, hogy még férfiakhoz is hívták.²¹

Kardosné vallomásában olvashatjuk, hogy „Fazekasné nemcsak bábaasszony volt a faluban, hanem ú. n. »tudósasszony«, aki javaslással és ráolvasással – szóval kuruzslással is foglalkozott”.²² A vádlott ezzel magyarázta azt, hogy mindenki megbízott az asszonyban, és még az ételt-italt is gyanútlanul elfogadták tőle. Egyedül a Fazekasnéval szoros barátságban álló Kardosné volt az, aki következetesen állította, hogy az egész falu tudott a mérgezésekről, és hallgatólagosan mindenki bűnrészes volt. Mivel ő az első letartóztatottak közt szerepelt, és alapos oka volt tartani az ítélettől, feltehetően igyekezett minél több embert belekeverni az ügybe. Megnyilatkozásait ennek fényében kritikával kell kezelni. Ugyanő állította azt is, hogy a bábaasszony mindig hordott magánál mérget.²³ Annak ellenére, hogy a „kuruzslás” szót feltehetőleg pejoratív értelemben használta a tanú, az általa felsorolt tevékenységek mind valós gyógyító cselekvéseket fednek. Egy alkalommal valóban említik, hogy szerelmi bájjal készítéséhez is értett Fazekasné, de nem tartom valószínűnek, hogy ez gyakori és számba vehető foglalatossága lett volna a bábának. Már csak azért sem, mert nem a tanúk, hanem a védőügyvéd hivatkozott erre a tényre, védenca tudatlanságát bizonyítandó.²⁴

A bábák helyzete másfelől mégis csak marginális volt a faluközösségekben. Sajátos és a csoport számára nélkülözhetetlen tudásuk révén különleges jogaik voltak, bizonyos esetekben még a normasértést is elnézték nekik, de tartottak is tőlük, és nem fogadták be úgy őket, mint a közösség bármely más tagját.²⁵ Rendszerint azok a nők választották ezt a hivatást, akik valamilyen szempontból (pl. deviáns viselkedésük miatt) kilógtak a közösségből.²⁶

A bába tevékenységi körébe tartozott a magzatelhajtás mint „szolgáltatás”. Volt is rá igény, hiszen a megesezt lányok számára nem létezett beilleszkedési lehetőség a hagyományos paraszti társadalomba. A bába szükségszerűen igazodott a közösség elvárásaihoz, hiszen ha ő nem végezte el a kívánt beavatkozást, a páciensek másik bábához fordultak.²⁷

3678/1929: vitéz Molnár Gyula: kb. 1916-tól férfi és női betegekhez és állatokhoz is hívták. SZML VII. 1/a: 3678/1929: Valki Károly: egyszer őt is megkenté, mikor 9–10 éve kaszálás miatt leesett a hasa [sérvet kapott]. Fazekasné kenéssel felhúzta. Feleségét és anyját is kezelte gyomor- illetve derékfájással. 1900 óta gyógyít. (A működés kezdetét illetően a vélemények megoszlanak; néhányan úgy emlékeznek, hogy 1910 körül, vagy nem sokkal a háború előtt fogott hozzá Fazekasné a gyógyításhoz).

²¹ SZML VII. 1/a: 3678/1929.

²² SZML VII. 1/a: 3676/1929.

²³ SZML VII. 1/a: 3676/1929.

²⁴ SZML VII. 1/a: 3765/1929.

²⁵ Deáky 1996: 132.

²⁶ Szentí 1994: 81; Deáky 1991: 114.

²⁷ Deáky 1996: 124; Bodó 2002: 194.

„Gyanús” tudásuk miatt a történelem folyamán a bábák sokszor váltak boszorkányperek áldozataivá (bár nem olyan gyakran, mint azt eddig feltételezték).²⁸ Szentí Tibor ezt „bűnbak-funkciónak” nevezi. Később látni fogjuk, hogy ez a vizsgált esetben is igaz lehet, jóllehet ekkorra már a bábaképzés intézményesülése előrehaladott, s tudásuk, felkészültségük társadalmi megítélése is sokat javult.²⁹

A BÁBAASSZONY ÉLETE

Fazekasné Oláh Zsuzsanna valószínűleg 1862-ben született Nagyréven,³⁰ apja Oláh István, anyja Sebestyén Zsuzsanna volt. Két idősebb testvére volt: Bálint és Lídia.³¹ Oláh Zsuzsanna 1884. november 22-én ment férjhez Fazekas Gyula nagyrévi napszámoshoz, aki 1860-ban született. Négy gyermekük közül az első, Mária egyhónapos korában kelevény miatt meghalt, a többiek (Mária, Gyula és István) azonban megérték a felnőttkort.³²

A források 1893-ban említik őt először bábaként. A nagyrévi keresztelési anyakönyvekben csak 1893–95 között jegyezték be a szülésznők nevét az egyes születések mellé, a későbbiekben a bába személye csak akkor derül ki, ha valamilyen okból ő jelentette be a születést.³³ Fentiek miatt nem tudni, hogy pontosan mikortól és hány szülésnél volt jelen Fazekasné, és hány esetben vezette le a szülést más falubeli bába. Annyit tudunk, hogy 1893-ban két, 1894-ben egy, 1895-ben pedig négy szülésnél segédkezett Nagyréven – ebből a három évből teljes adatsorunk van. A további adatok szórványosak, tehát nem igazán értelmezhetők. Feltehetően Fazekasné ekkortájt kezdhette szülésznői mesterségét.

A róla szóló tanúvallomások megemlítik, hogy körülbelül 1900 óta foglalkozott gyógyítással,³⁴ és már többször folyt ellene per magzatelhajtás vádjával,

²⁸ Lásd Szentí 1994.

²⁹ A bábaképzés megszervezésének, modernizációjának kérdése napirenden volt a századfordulón. (Raics 1980.) Okleveles bábának azokat nevezték, akik öthónapos képzésen vettek részt, ők hivatalosan működhetnek. Többségben voltak azonban a kontár- vagy parasztbábák, akik kizárólag gyakorlati úton szerezték tudásukat. Engedélyük nem volt, de a hatóságok a 20. század közepéig elnézőek voltak velük szemben, mert vidéken nagyon nagy volt az orvoshiány. 1890-től vezették be az ún. másodrendű vagy cédulás bábaképzést: ez egy rövidebb tanfolyam volt, melyet a megyei főorvos tartott az arra vállalkozó falusi asszonyoknak. Rajtuk kívül még sok asszony segédkezett alkalmi jelleggel szülésznél. (Deáky 1996: 161.) A megyei bábaképző intézetek rendszere már a 19. században elkezdett kiépülni, Szolnokon azonban csak 1922-től működött ilyen intézmény, Dr. Konrád Jenő vezetésével. (Zádorné 1996: 275.)

³⁰ A levéltárban az 1862. és 1863. évi keresztelési anyakönyv nem volt meg. Számos forrás 1861-re teszi a születését, de az anyakönyvben ennél az évnél nem szerepel.

³¹ Bálint 1855. február 2-án született, Lídia, a későbbi Sebestyén Bálintné pedig 1859. július 5-én.

³² A csecsemőkorból meghalt Mária születési ideje 1885. augusztus 17. A későbbi Boros Lajosné, szül. Fazekas Mária 1886. szeptember 13-án született, Gyula és István pedig 1888. szeptember 20-án, illetve 1890. augusztus 6-án.

³³ Általában ezt a férj tette meg, tehát a bábára nagyrészt lányanyak esetében hárult ez a szerep.

³⁴ SZML VII. 1/a: 3678/1929.

többek közt 1920–21-ben.³⁵ Hét esetben dr. Kovács Gábor ügyvéd sikeresen védte.³⁶ Később úgy nyilatkoztak róla, hogy „1920 év végén, vagy 1921 év tavaszán [...] a nyomozás során több esetbeni magzatelhajtást szinte kérkedve beismert”.³⁷ Ebből valószínűsíthetjük, hogy Fazekasné a születésszabályozás e módját nemcsak kényszerű, hanem elfogadható megoldásnak is tekintette.

Az egyik jegyzőkönyv szerint az egyik rivális kollégáját éppen azért ölte meg, mert az felhívta a hatóságok figyelmét bűnös tetteire.³⁸ Erről azonban nem sikerült közelebbit megtudni: nem derült ki az áldozat neve és az eset időpontja sem, a halálzási anyakönyvek pedig egyetlen esetben sem említik a bábaságot a foglalkozás rovatban. Az arzénos ügyekkel kapcsolatos tanúvallomásokból fény derült egy hasonló esetre, igaz, itt a bábaasszony haragosa természetes halállal halt el.³⁹

Fazekasnét 1921-ben felfüggesztették állásából, és 1925-ig, lánya kinevezéséig hivatalosan nem volt bába a községben. Valójában lánya, Fazekas Mária látta el a feladatot, és illegálisan ő maga is működött régi szerepkörében.⁴⁰ 1928. október 31-én férje szívgyengeségben meghalt. Suttogták, hogy ez is mérgezés miatt történt.⁴¹ 1929 nyarán Fazekasnét elfogták, bűntársai rávallottak, majd visszavonták a vallomást. Úgy állapodtak meg vele, hogyha őt szabadon engedik, kieszközli a többiek szabadságát is.⁴² Ezután a hatóságok figyelték minden lépését.⁴³ Ő felkereste azokat, akik nemrég még igénybe vették „szolgáltatásait”, és esetleg még tartoztak is neki.

„1929. év nyarán felkeresett engem Fazekasné s kért, hogy adjak neki 50 pengőt, hogy mire kell, azt nem mondta, csak azt mondta, hogy segítsen, én is meg más is; nem mondta, hogy ügyvédet kell fogadnia; én nem tudtam, hogy mire kéri; mondtam neki, hogy nem adhatok. Erre ő azt mondta, hogy én sem adok, más sem, belekerül fél Nagyrév.”⁴⁴ Csernétől 100 pengőt kért kölcsön „Dr. Kovács Gábor ügyvéd részére, hogy az őt minden bajból kiszabadítsa [...]

³⁵ SZML VII. 1/a: 3678/1929, 3678/1929, valamint *Kis Ujság* 1929. szeptember 13. 4. Két asszonyról név szerint is van adatunk, akiknél magzatelhajtásnál működött közre Fazekasné.

³⁶ SZML VII. 1/a: 3354/1929; *Pesti Napló* 1929. december 14. 3.

³⁷ SZML VII. 1/a: 3678/1929.

³⁸ SZML VII. 1/a: 351/1935.

³⁹ Varga Gyuláné Sülye Mária vallomása: „Beke Jánosné Kardos Eszter nagyrévi lakost kihallgatni kérem arra, hogy néhai Fazekasné az ő anyját bosszúból méreggel el akarta tenni láb alól, de a mikor az természetes halállal elhalt és így rajta bosszúját nem tölthette, akkor a bosszúját átplántálta leányára, a most megnevezett tanúra is, a kit megfenyegetett, hogy »tudd meg, az anyádat akartam láb alól eltenni, de most már, hogy vele nem tehetem, tégedet foglak elpusztítani«. Ez bizonyítja azt, hogy néhai Fazekasné valóban oly elvetemült lélek volt...”. (SZML VII. 1/a: 3678/1929.)

⁴⁰ SZML VII. 1/a: 3766/1929. Fazekas Mária: „noha anyám néhai Fazekas Gyuláné volt nagyrévi községi bába állásából 1920 óta fel volt függesztve annak daczára több szülőnő vette igénybe bábái közreműködését.” (SZML VII. 1/a: 3793/1929.)

⁴¹ SZML VII. 1/a: 5307/1929. Fazekas Mária „állítólag apja megmérgezésében volt társa anyjának”.

⁴² SZML VII. 1/a: 5372/1929.

⁴³ Rakaczki 2004: 20–21.

⁴⁴ SZML VII. 1/a: 3676/1929, Kardosné vallomása.

de a pénzt nem tudja összeszedni”. Cserné nem tudott segíteni, mire a bába így válaszolt: „Majd adnának maga is meg más is, de már akkor késő lesz”, majd minden fizetség nélkül elvitt fél liter pálinkát azzal, hogy legyen mivel megkínálnia az éppen nála tartózkodó ügyvédet.⁴⁵ A letartóztatására induló csendőrök holtan találták saját udvarán.

Gúnya Józsefné Balogh Máriának (sz.: 1921, Nagyrév), az egyik halottkém lányának visszaemlékezése szerint: „Nyáriás idő volt, két csendőr kopogtatott nálunk. Jöttek apámért, hogy vezesse el őket a bábához. Én is mentem, jó harminc méterre mögöttük, óvatosan. Sarki házban lakott, kikandikált a kerítésen, majd berohant. Mikorra a kakastollasok odaértek, már a kút mellett feküdt. Holtan, mert azt a mérget vette be, amit magának félretett.”⁴⁶ Móricz így látta az esetet: „Marólúgot ivott, s nem engedte, hogy a száját fölfeszítsék, hogy tejet öntsenek bele, hogy megmentsek. A családja se akarta, hogy megmaradjon, nem mentek orvosért.”⁴⁷ A halálozási anyakönyv szerint 1929. július 19-én délelőtt 10 órakor lett öngyilkos „lúgkő mérgezés által”.⁴⁸

KOLLÉGÁK ÉS KONKURENCIA: BÁBÁK NAGYRÉVEN

Fazekasné nem egyedüli bábaként működött a faluban. A levéltári források fedték a többi – hivatásos vagy alkalmi – bába nevét is. Az 1893–95-ig terjedő időszakban a szülések kb. 90%-át bizonyos Kántor Bálintné Lukács Eszter vezette le. Ő 1865-ben született Nagyréven. 1882-ben házasodott; 1883 és 1891 között született három gyermeke közül a második kilenc hónapos korában meghalt. Egy harmadik, minden bizonnyal hivatásos bába neve Székely Sándorné Rácz Zsuzsanna, őt egy esetben okleveles szülésznőként említi az anyakönyv. 1860. július 20-án született Rácz Lajos iparos és Kócs Juliánna gyermekeként, és szintén 1882-ben ment férjhez egy tiszaföldvári földműveshez, ekkor lakhelyeként Nagyrév 69. szám szerepelt.

A jegyzőkönyvek közt egy kis darab papíron három egymást követő év, 1932–1934 szülésznőit jegyezte fel valaki, strigulázva a levezetett szülések számát. Ez az adatsor már nem Fazekasnéét érinti, hiszen ő ekkor már nem élt, hanem lányát, a szintén bábaként működő Fazekas Máriát. Ő 1932–34 között összesen 58 szülést vezetett le, népszerűségben utána következett Pápainé (36), majd Barczáné (12),⁴⁹ 11 esetben pedig ismeretlen volt a szülésnél közreműködő személy.⁵⁰

⁴⁵ SZML VII. 1/a: 3766/1929. Csernének és az urának tulajdonában volt a falu két kocsmája közül (SZML VII. 1/a: 3354/1929) az egyik, innen vitte el Fazekasné a pálinkát.

⁴⁶ *Új Néplap, Vasárnap Reggel* 2004. jún. 6.

⁴⁷ Móricz 1990: 19.

⁴⁸ A halálesetet fia, Fazekas Gyula jelentette be.

⁴⁹ Barcza Károlyné többek közt Cserné egyik halvaszületett csecsemőjénél működött közre bábaként. (SZML VII. 1/a: 5737/1929.)

⁵⁰ SZML VII. 1/a: 6624/1935.

Nem kizárt, hogy a szomszédos falvakból is átjárhattak a bábák Nagyrévre, és viszont. Konkrét adat van arra, hogy egy 1893-ban született, Cibakházán működő községi bábát többek közt Nagyrévre is hívtak egyes esetekben.⁵¹

A közeli Cséparól tudjuk, hogy az 1930-as években öt bába működött, lakossága pedig kb. 3500 fő volt, csaknem kétszer annyi, mint Nagyrévé. Ennek fényében reálisnak tűnik, hogy egy időben kb. három bába dolgozott a faluban. Bodó azonban – a szüléseknél alkalmanként segítő asszonyokat is beleszámolva – mintegy tucatnyi bábáról tudott Nagyréven, akik közül Fazekasné volt a legsikeresebb.⁵²

ÉRDEKEK, KAPCSOLATOK, ANYAGIAK

A bábamesterség lehetőséget adott a nők számára az anyagi függetlenség megteremtésére. Annál inkább igaz volt ez, minél sokoldalúbb volt a tevékenységük. A kontár- vagy parasztbábák általában terményben kapták meg kialkudott fizetségüket, esetleg terményben és pénzben vegyesen. A bába köteles volt a szegényebb családokat is ellátni, az árat tehát mindig a páciens anyagi helyzetéhez igazította. A fizetéshez természetesen hozzátartozott a bába étkeztetése, borral vagy pálinkával kínálása, valamint a neki juttatott ajándékok, hiszen érdemes volt vele jóban lenni.⁵³ A bába tehát pénzt, terményt, állatot, esetleg ruhát is kereshetett munkájával. Általában összegyűjtött annyit, hogy vehetett magának saját földet és házat.

A községi bábák az államtól kapták megszabott fizetésüket, amely az 1920-as években 50–60 pengő körül mozgott.⁵⁴ Térben és időben is közel áll a vizsgált esethez a Kiss Lajos által feldolgozott hódmezővásárhelyi Bábaegyesület 1928-as bértáblázata. Ez az alábbiakat tartalmazza: sima szülés és tíznapi gyermekágy: 20–50 pengő (a család anyagi helyzetétől függően); abortusz: 10–40 pengő; terhes nő vizsgálata: 1–3 pengő; masszázs: 1–3 pengő.⁵⁵ Tudjuk, hogy magzatelhajtásért – amennyiben a beavatkozás sikeres volt, és az anya sem halt meg – jóval többet fizettek a bábának a vállalt kockázat miatt (ilyenkor az anyát és a bába-asszonyt is elítélhették 5–15 év börtönre, utóbbi hivatalát is elveszíthette).⁵⁶ Köztudott volt a faluban, hogy melyik bába volt hajlandó ilyesmire. Még titokban tartani is nehéz volt, hiszen amelyik háznál egymás után többször látták a bábát, annak a lakói már könnyen gyanússá válhattak.⁵⁷

Fazekasné anyagi helyzete mindezekkel együtt nem volt kiugróan jobb, mint a nagyrévi átlag. Az újságok ugyan azt írták, hogy háza az egyik legszebb

⁵¹ Csetényiné 1982: 282. Lapocsi Lajosné Kalóz Zsuzsannáról van szó, aki 1919-ben szerzett képesítést Debrecenben.

⁵² Bodó 2002: 194.

⁵³ Deáky 1996: 172–173; Kiss 1981: 339.

⁵⁴ Csetényiné 1982: 282.

⁵⁵ Kiss 1981: 343–344.

⁵⁶ Deáky 1996: 125.

⁵⁷ Csetényiné 1982: 296.

a faluban. „Csinos kis parasztház, hétszáz négyszögöles telekkel, rendes nagy porta, a faluban a legnagyobbak közé tartozik” – írta Móricz.⁵⁸ Bodó Béla szerint viszont nem volt különösebben gazdag a falusiakhoz képest, mert a konkurencia miatt alacsony áron dolgozott.⁵⁹ Egy jegyzőkönyvi részlet ugyanakkor éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a falusiak részéről nem jó érv az, hogy Fazekasnéhoz az olcsóság miatt fordultak, mert néha drágábban dolgozott, mint az orvos.⁶⁰ A vallató elnök – nyilván némi túlzással – azt állította, hogy az asszony az orvosi kezelés árának hússzorosát kérte.⁶¹

Ami a fizetséget és a házalást illeti, ezekről van adatunk a jegyzőkönyvekből: „...sokat járt Cserék kocsmájába, amint Cserné vallotta »zsákmányolni« mindenféle ételneműt és terményt.”⁶² „Szerette a potyát, és olyan helyekre járt, ahol megkínálták.”⁶³ „Reggeltől estig lehetett látni Fazekasné a község különböző utcáin, nagy kosárral a karján, amint az egyik házból a másikba járt. Hogyne látták volna szívesen, hiszen még [...] úri családokhoz is bejáratos volt.”⁶⁴ Cse-csemőgyilkosságért nemcsak a normál szülés esetén járó pénzt tette el, hanem „a bábadíjon felül még ételneműt és terményt is kapott”.⁶⁵ A méreggel való üzletelés ugyancsak jóval magasabb jövedelemhez juttatta, mint egy szülés levezetése vagy más tisztességes pénzkereseti módok: egy-egy adag arzénért 50 koronát vagy 60–80 pengőt kapott.⁶⁶ Ezért a szolgáltatásért ugyanúgy elfogadott természetbeni juttatásokat: fél, vagy akár öt mázsa búzát; tűzifát. Egy esetben több kosárnyi lisztet adtak neki a mérégért.⁶⁷

Mivel mindenkire bejáratos volt, még a főjegyzőhöz is, amit senki nem tudott megmagyarázni,⁶⁸ a falubeliek tartottak attól, hogy kibeszéli őket illetéktelenek előtt. Ez a félelem jogos volt, hiszen a tanúvallomások során az is elhangzott, hogyha Fazekasné többet ivott a kelleténél, elmesélte hogy hol és kiket mérgezett meg.⁶⁹ Bodó írja, hogy pipázott és kocsmába járt, ahová egy tisztességes nő a falu íratlan szabályai szerint be sem lépett;⁷⁰ mindkét tény arra enged következtetni, hogy Fazekasné meglehetősen kilógott a sorból a normakövetést

⁵⁸ *Kis Újság* 1929. szeptember 5. 3; Móricz 1990: 12; SZML VII. 1/a: 3354/1929.

⁵⁹ Bodó 2002: 195.

⁶⁰ SZML VII. 1/a: 3354/1929.

⁶¹ SZML VII. 1/a: 3354/1929.

⁶² SZML VII. 1/a: 3793/1929.

⁶³ SZML VII. 1/a: 3678/1929.

⁶⁴ *Kis Újság* 1929. szeptember 5.

⁶⁵ SZML VII. 1/a: 3793/1929.

⁶⁶ Pintér–Szabó 1964: 191, 200, 204. A búza ára 1919-ben Nagyréven mázsánként 60 korona volt. (SZML VII. 1/a: 3676/1929.) Gunst 1985: 24.

⁶⁷ SZML VII. 1/a: 3501/1935, 3354/1929.

⁶⁸ Szeibert János, aki monográfiája megírásához kapcsolatba lépett a helyiekkel, megemlíti: „A falu szája megállapítja, hogy a falu gyilkos bábájának egyik családtagjához is gyengéd kötelékek fűzik” a jegyzőt. (Szeibert 1935: 33.) Hogy melyik családtagról van szó, azt csak sejtetni lehet. Fazekasnénak egyetlen leánya volt, Fazekas Mária.

⁶⁹ SZML VII. 1/a: 3678/1929.

⁷⁰ Bodó 2002: 196; Szilágyi 2000: 634.

illetően. Bár a nagyrévi asszonyok az élet más területein maguk sem voltak túl konzervatívak (gondoljunk a válások és a vadházasságban élők magas számára,⁷¹ ami egy korabeli falusi közösségben meglepő jelenség), kocsmázásra azért mégsem adták a fejüket. Közbevetőleg jegyzem meg, hogy a bábák ellen éppen ez volt a két legelterjedtebb, szinte már sztereotipnek mondható, és minden bizonynyal válós alapokon nyugvó vád: az iszákosság és a pletykálgkodás.⁷²

Kardosné mondta a következőket: „Egyszer Zsuzsa néniel együtt mentünk [...] Zsuzsa néni panaszkodott, hogy Vargáné nem akart fizetni. Én szoltam Vargánénak, kérdeztem, miért nem fizet Fazekasnénak, ha tartozik. Vargáné azt felelte, hogy megeszti a fene, mert párszor náluk hált, most mindent el akar vinni”.⁷³ A bábaasszony feltehetően a jogos (bár nem tisztességes úton szerzett) jusát kérte számon Vargánén, de az asszony elhárító válasza arra is következtetni enged, hogy nem volt szokatlan Fazekasné effajta bennfentessége sem. Érdekes kérdés, hogy vajon az anyagi haszonszerzésen túl – és a falusiak bizalmának megtartásán felül, ami közvetve szintén az előbbit célozta – voltak-e Fazekasné személyes indítékai a gyilkosságokban való közreműködéshez. Kardosnéval igen jó viszonyban volt, gyakran jártak egymáshoz⁷⁴ – ennek ellenére nem átalotta zsarolni a későbbiekben –, de az egyik vélekedés szerint nem csak ez volt az ok a „segítésre”. Eszerint a bábaasszonynak viszonya volt Kardossal, de a férfi megcsalta őt, ezért bosszúból végzett vele,⁷⁵ így kettős látszatot tartva fenn: egyrészt, hogy a feleség akart megszabadulni a férjétől, másrészt pedig, hogy a férfi természetes halállal halt meg. Egy másik esetben, Jóljárt Istvánné Sülye Mária férjének megmérgezésekor (1916) az a hír járta, hogy a fiatal és vagyonos özvegy személyében Fazekasné saját fiának, Istvánnak akart feleséget keríteni.⁷⁶ Mivel a házasság nem jött létre, hiszen Jóljártné Varga Imréhez ment hozzá nyolcévi kifogástalan özvegyi élet után, nem tűnik valószínűnek a vád, hiszen Fazekasné egy ilyen bizonytalan cél érdekében feltehetőleg nem kockáztatott volna egy mérgezést. Az egyik tanú azonban azt vallotta, hogy mikor Fazekasné Ambruséktól (azaz Jóljárt Istvánnétól) jövet felvette a kocsijára, a bába azt mondta neki: „Mit szól hozzá [...], jó volna az én fiamnak Jóljártné”, mire a tanú azt felelte: „Ket-

⁷¹ Kotics 2001; Szeibert 1935: 16, 24; Szombatfalvy 1931: 158.

⁷² Deáky 1996: 176, 1999: 49.

⁷³ *Kunsztmártoni Híradó* 1930. február 9. Vargáné Fazekasné szomszédja és jó barátnője volt. (SZML VII. 1/a: 4505/1931.)

⁷⁴ SZML VII. 1/a: 5372/1929.

⁷⁵ SZML VII. 1/a: 3676/1929. Kardosné „előadta még, hogy Fazekasné a férjével szemben a bosszú is vezethette, mert Fazekasné kijelentéseiből azt következtette, hogy a férje Fazekasnénak neki érintkezésért 1 mm (métermázs) búzával adósa maradt” Az ügyvéd szerint ugyan ez csak Kardosné kitalációja, azonban Kardosék egykori aratója is úgy tudta, hogy gazdája „ez időben [ti. mikor még első feleségével élt] Fazekas Gyulánéhoz is járt, de leginkább Szendi Mária [későbbi második felesége] vádlorhoz járt.” (SZML VII. 1/a: 3765/1929.)

⁷⁶ *Kis Ujság* 1929. szeptember 8. 6. SZML VII. 1/a: 4505/1931. Jellemző Fazekasné pejoratív megítélésére Vargáné ügyvédjének kifakadása: „Férjét, az ő tudta nélkül, azért ölte meg a kapzsi vasorru bába (sic!), hogy a gazdag vádlottat özvegyé, majd menyévé tegye.” (SZML VII. 1/a: 3678/1929.)

tőn áll a vásár”.⁷⁷ Eszerint Fazekasné valóban fontolgatta ezt a tervet. Mikor az özvegy visszautasította ajánlatát, állítólag megfenyegette, hogy még megbánja ezt a választát, de bosszúról nem tudunk. A példák azt mutatják, hogy lehet találni közvetlen személyes indítékra utaló adatokat is.

Az ügyben számos családi kapcsolat is előtérbe került. Elsőként Fazekasné nővéréről, Sebestyén Bálintnéról kell említést tenni. A tanúvallomások szerint több asszonynak is ő ajánlotta testvére módszerét, minden bizonnyal azért, hogy anyagi előnyöket szerezzen neki.⁷⁸ Sőt, mikor megkezdődtek a letartóztatások, Sebestyénné fedezte testvérét: azt mondta az egyik asszonynak, hogy ne keverje bele sem őt, sem Fazekasné az ügybe.⁷⁹ Sebestyénné egyébként maga is adott el mérget, még a szomszéd faluba is!⁸⁰

Legalább ekkora része volt a dologban a bába lányának, Fazekas Máriának is, aki szintén szülésznőként működött. Számos esetben gyanúba keveredett csesemőgyilkosság vádjával, üzletszerűen foglalkozott az „angyalcsinálással”, akár csak édesanyja.⁸¹ Fazekasné halála után ellene is folyt eljárás ilyen ügyben, de ő jónak látta már halott anyjára fogni a bűnöket, nehogy elveszítse hivatalát.⁸² Hivatalosan 1925-től, gyakorlatilag azonban már 1921-től ő volt a falu bábája. Később egy szülésnél elkövetett gondatlanság miatt indult ellene eljárás, amely több évig elhúzódott. Mikor gyanúba keveredett, aláírásokat gyűjtött a faluban a hatóságok számára az őt támogatóktól, akik szerint megbízható és kötelességtudó módon végezte a feladatát.⁸³ A bíróság bizonyítékok hiányában felmentette, hivatalába azonban nem térhetett vissza, főleg az új jegyző, Vitéz Molnár Gyula ellenállása miatt.⁸⁴

Az arzénos gyilkosságok eltussolásában a cinkos, vagy éppen képzetlen⁸⁵ halottkémeknek is szerepük volt.⁸⁶ Fazekas Mária férje, Boros Lajos is halottkém volt – 1917-ben elváltak –,⁸⁷ de arra nincs adat, hogy vajon együttműködött-e ilyen módon feleségével és anyósával.

Fazekasné a menyének, Fazekas Gyuláné Császi Rozáliának is segített eltenni láb alól egy beteg rokonát 1919-ben.⁸⁸

⁷⁷ SZML VII. I/a: 3678/1929.

⁷⁸ Pintér–Szabó 1964: 190.

⁷⁹ SZML VII. I/a: 3354/1929.

⁸⁰ Rakaczki 2004: 22; *Debreczen. Keletmagyarországi Napló* 1929. július 24.

⁸¹ SZML VII. I/a: 3501/1935.

⁸² SZML VII. I/a: 4420/1936.

⁸³ SZML VII. I/a: 4993/1933; 6624/1935. Két év börtönbüntetést letöltött, majd felmentették. Bodó 2002: 127.

⁸⁴ SZML VII. I/a: 896/1935, 3501/1935.

⁸⁵ SZML VII. I/a: 3765/1929. Az egyik nem vizsgázott halottkém nyilatkozata szerint a halálokot „gondolom szerint” írta be, vagy az orvosi receptről másolta. (SZML VII. I/a: 3676/1929.) 1919-ben „az oláh megszállás miatt” egyáltalán nem volt a községnek halottkéme.

⁸⁶ Rakaczki 2004: 22; Szeibert 1935: 4.

⁸⁷ Rakaczki 2004: 38. A férfi 1916. év folyamán, majd 1924-től folyamatosan töltötte be a halottkémi hivatalt. (SZML VII. I/a: 3678/1929.)

⁸⁸ SZML VII. I/a: 4420/1936.

Móricz szintén írt egy esetről, ahol felmerült Fazekasné személyes érdeke:

„Kártyás, iszákos, lopott a gyermek – szolt újra fennen az anya. Azt mondja a bábaasszony, kért engem arra, mit kínálódik vele.

– Mi érdeke volt a bábaasszonynak, hogy a maga fia meghaljon?

– Pályázt az én házamra, és mindig csak azt mondta: »Mit kínálódsz vele?« És én azt mondtam: »A fiam részére kell a ház... Mikor beteges volt a gyermek, újra jött – jó sok idő telt el és kérelmezett: »Mán megint beteg?« ...»Beteg-e!«...»⁸⁹

Arról, hogy Fazekasné szert tett volna egy házra ilyen eszközökkel, nem tudunk.⁹⁰ A boszorkánynak bélyegzett személyek, gyógyítók, bábák stb. szerepére koncentrázó szociometriai vizsgálatok lehetőségére Grynaeus Tamás hívta fel a figyelmet. A kapcsolathálók elemzésével az eddig elmondottak – központi, de egyben marginális szerep, bizalom, információgazdagság, ambivalens viszonyulás – valamilyen módon mind kirajzolódhatnak.⁹¹

A tanúvallomásokból azonban csak töredékesen rekonstruálhatók a szomszédsági, komasági stb. viszonyok, vagy a szimpátia-kötődések. Bizonyos fokozatok természetesen megállapíthatók: ki az, aki egy vizsgált személyhez „járatos”, „mindennap eljár”, vagy csak „jóban vannak, de nem járatos hozzá”, ki az, akivel megáll beszélgetni az utcán, ha találkozik vele, vagy esetleg nem is köszön neki; ki az, akihez ugyan üzleti jellegű kapcsolat köti (pl. tojást vesz tőle vagy ruhát visz varratni), de közben intim családi titkokról esik szó köztük. Annyit biztosan állíthatunk, hogy Nagyréven a szomszédság a legtöbb esetben szoros kapcsolatot és jó viszonyt jelentett. Akik egymás szomszédságában laktak, azok általában gyakran átjártak egymáshoz; a napi kapcsolatnak nemritkán hosszú távon kiegyenlítő, gazdasági jellegű vetülete is volt. Vargáné így vall Fazekasnéról: „Neki a férjem gyógykezeléséért mit sem fizettem, de mint szomszédasszonynak, Ambrus Mihályné több ízben ajándékozott tejet, mert több tehenet fejtünk”. Vargáné férjének nagyanyjával, Ambrusnéval egy háztartásban lakott, és szomszédjuk volt Fazekasné.⁹² Több adat utal arra, hogy valaki éppen attól kezdve lett jóban valakivel, hogy a szomszédjába költözött.⁹³ A rendelkezésre álló források azonban sajnos nem elegendőek a kapcsolatrendszer maradéktalan feltárásához.

Ami Fazekasné páciensi körét illeti, a kriminális esetekre egyértelműen van adatunk, hiszen a vádlottak közül sokakról kiderült, hogy – közvetve vagy közvetlenül – tőle szereztek be a mérget. Kivételes forrás a fent említett aláírásgyűjtő ív, melyben Fazekas Mária állította maga mögé a nála szült nagyrévi asszonyokat.

⁸⁹ Móricz 1990: 19.

⁹⁰ A házadókataszteri jegyzőkönyv szerint Fazekasné özv. Kun Ferencné Rásó Máriától örökölt egy házat, de kapcsolatuk előzményeit nem sikerült kideríteni.

⁹¹ Grynaeus 1990: 470.

⁹² SZML VII. 1/a: 3678/1929. A gyógykezelés itt gyaníthatóan a mérgezést fedi; de akármelyik „szolgáltatásról” van is szó, kivehető a reciprocitás gyakorlata.

⁹³ Például: „később ...-ék közelébe költöztünk, és akkor bejáratos is lettem hozzájuk”-típusú kijelentések. (SZML VII. 1/a: 3678/1929.)

Joggal feltételezhetjük, hogy ezt a páciensi kört – legalábbis annak nagy részét – anyjától vette át. Az íven 55 nő és 3 férfi neve szerepel. A legtöbb asszonynál egyetlen szülésnél segédkezett, de néhányan odaírták, hogy kétszer is szültek Fazekas Máriánál.⁹⁴ Érdekes módon egy sincs köztük, aki belekeveredett volna a mérgezési ügyekbe.

KI VOLT A „FŐBŰNÖS”?

A sajtó szerint kétségtelenül az elhunyt bábaasszony volt az ügy főbűnöse, de vajon mennyire valószínű ez a vélemény? A tanúvallomásokból inkább az derül ki, hogy minden asszony cinkostárs volt. Fazekas Gyuláné utólagos felmentése nélkül is feltételezhető, hogy az egyöntetűen rá hivatkozó vallomások az egyszerűség kedvéért hátrították rá a bűnök oroslánrészét. A legjobb példa erre a már többször idézett Kardos Mihályné, aki több egybehangzó vélemény szerint közeli barátságban állt vele, a bírósági eljárás folyamán azonban a legsúlyosabb vádakkal illette őt, hogy mentesse magát.⁹⁵ Épp ezért kérdéses a „főbűnös” kategóriája.

Kardosné vallomásaiban ez szerepel:

„Mi nagyrévi asszonyok sajnos mindnyájan tudtuk, hogy Fazekasné mivel foglalkozik. Ő vitt rá minket a rosszra. Olyan megszokott volt az ő közreműködése, mint ahogy a libát kihajtják a községből.

– Fazekasné olyan orvosságot ígért az urának, amitől az nyugodtabb lesz. Ha magának mondott volna ilyesmit Fazekasné, mire gondolt volna?

– Én, és minden nagyrévi asszony, úgy értettem volna Fazekasné fenti szavait, hogy mérgezés lesz. Mi nagyrévi asszonyok valamennyien tudtuk, hogy Fazekasné mérgezéssel foglalkozik. [...] Akinek a hullájában mérget találtak, annak a hozzátartozói mind tudtak a mérgezéstől.”⁹⁶

Bár Kardosné vallomásai valószínűleg túlzóak, az kétségtelen, hogy Fazekasné maga is éppen azzal érvelt, mikor Kardosné-t rábeszélte a mérgezésre, hogy „mások is megtették”.⁹⁷ Császár János rendőrtiszthelyettes nyilatkozata szerint: „a tömeges feljelentések miatt szinte nem volt már megbízható ember Nagyréven, az egész község benne volt az ügyben”.⁹⁸

⁹⁴ Egy tanúvallomásból egyébként kiderül, hogy Fazekas Mária nem látott el minden feladatot a szülő nő körül, például nem mosta ki a szennyest. Ennek ellenére úgy látszik, meglehetősen népszerű volt. (A tanút Cserné hívta el mosni, mert a bába „nem mos ki egy darabot se”. SZML VII I/a 3793/1929.)

⁹⁵ SZML VII 1/a 3676/1929.: „...összegyűjtötte az asszonyok szörnyű titkait és e révén állandóan zsarolta, szipolyozta őket”.

⁹⁶ SZML VII. 1/a: 3678/1929.

⁹⁷ SZML VII. 1/a: 3676/1929.

⁹⁸ SZML VII. 1/a: 3673/1929.

A módszer tehát feltehetően köztudott volt a faluközösség tagjai körében. Az azonban korántsem igaz, hogy minden szál Fazekasnéhoz vezetett. Nagyréven többen is foglalkoztak az arzén értékesítésével, és a környező falvakban sem volt ismeretlen ez a pénzszerzési mód. A nagyrévi asszonyok közül Fazekas Mária, Sebestyén Bálintné, Lipka Pálné⁹⁹ és Takács Lajosné Kiss Rozália foglalkozott a mérég terjesztésével, a tiszaföldvári Csordás Bálintné pedig egyenesen „mérég-nagykereskedőnek” titulálta a sajtó,¹⁰⁰ míg Szabó Lászlónét „Tiszaföldvár Fazekasnéja”-nak címezték.

Bodó Béla kutatása szerint Fazekas Gyuláné neve csak 1918-tól bukkant fel az esetekkel kapcsolatban, pedig jóval korábban is történtek már mérgezések.¹⁰¹ Az 1911–16 közötti gyanús haláleseteknél – ahol van adat a felbujtóra – Takács Lajosnéól származott a mérég, vagy legalábbis a tanács. Igaz, ő maga 1911-ben tette el láb alól férjét, és Fazekasnéra vallott, de könnyen lehet, hogy ezt csak önvédelemből tette. Egy tanúvallomás Takács Lajosnéét úgy állította be, mint aki „központjában áll az összes mérgezési ügynek”, és „végigszarolta és szélhámoskodta” a falut.¹⁰² Hasonló intenzitással működött Lipka Pálné is. Bodó szerint ők annyiban voltak visszafogottabbak Fazekasnénál, hogy csak szomszédoknak, illetve rokonoknak osztották a mérget, és kevésbé nyíltan.¹⁰³ Takácsné saját bevallása szerint nem kért fizetséget a boltban vásárolt és terjesztésre előkészített „légyköoldatért”,¹⁰⁴ de a tanúvallomások szerint Beke Mihályné egy liter eperpálinkával, Cser Lajosné pedig ingyenes kocsmai fogyasztással honorálta szolgálatait.¹⁰⁵ Ismerős elemekre bukkantunk...

A konkurencia a „mérégkereskedelemben” is tettenérhető volt: éppen Takácsné ügyvédje utalt arra, hogy ha ő nem adott volna tanácsot, illetve mérget a hozzá segítségért fordulóknak, azok máshoz, adott esetben Fazekasnéhoz fordultak volna.¹⁰⁶

NÉPHITADATOK

Az alföldi falvak hiedelemvilága még az 1920-as években is élő és igen gazdag volt, amint azt a 20. század első és második feléből származó néphitgyűjtések

⁹⁹ Lipkáné saját mérgezési ügyeinek ismertetéséből kitétnik, hogy ő – mai fogalmaink szerint – „eltartási szerződéseket” kötött egymás után több idős emberrel is, majd a vád szerint megmérgezte őket.

¹⁰⁰ *Kis Újság* 1929. augusztus 24. 3.

¹⁰¹ Bodó 2002: 196.

¹⁰² SZML VII. 1/a: 3679/1929.

¹⁰³ Bodó 2002: 196.

¹⁰⁴ SZML VII. 1/a: 1476/1931.

¹⁰⁵ SZML VII. 1/a: 3793/1929. „cselekményének lélektani indoka is megvolt, mert a korcsmáros neje, Cser Lajosné engedelmeivel, viszontszolgálatképpen a korcsmában iszogathatott és iszogathatott is fizetés nélkül özv. Takácsné”

¹⁰⁶ SZML VII. 1/a: 3793/1929.

igazolják. A kutatók az élő emlékezetből, sőt, gyakran a gyakorlatból gyűjtötték fel a rontás, oldás-kötés, anyatej elkötése, váltott gyerek, boszorkányhit, boszorkány és bába szövetsége (a két alak némiképp egybemosódott), a bába természetfeletti hatalma, gyógyító és kuruzsló emberek hiedelmekörét.¹⁰⁷ Bár a babonák inkább a katolikusok körében éltek,¹⁰⁸ a reformátusok sem voltak teljesen mentesek tőlük. A kutatók arra is felhívták a figyelmet, hogy a gyermek születésével kapcsolatos szokások igen lassan változtak meg.¹⁰⁹

A bába feladatai közé tartozott számos olyan tevékenység, melyek mögött gazdag hiedelemanyag állt. Ő kötötte el az újszülött köldökét, amelyet később varázslásra vagy talizmánnak használtak.¹¹⁰ Ő végezte az első fürdetést,¹¹¹ amelynek nagy jelentőséget tulajdonítottak, és különféle tárgyakat helyeztek el a fürdővízben, hogy mágikus úton biztosítsák a gyermek egészségét, szépségét, gazdagságát. Ha fiú született, a bábaasszony kinézett az égre, és – a babona szerint – amit látott, az a gyermek halálának módját jósolta meg neki. A keresztelőre a bába hozta a vizet a saját kútjából.¹¹²

Szendrey gyűjtése szerint csak az lehetett bába, aki valakit már megrontott.¹¹³ A bábaboszorkány mellőzés esetén megrontja a másik pácienseit; a szerelmi varázslások és szexuális étellel kapcsolatos cselekmények miatt gyakran vádolták a bábát rontással.¹¹⁴ A boszorkányság hiedelmeire Bodó Béla is utal a tiszazugi arzénus esetekről szóló monográfiájában.¹¹⁵ A különféle kuruzslók és természetfeletti hatalommal felruházottnak hitt személyek mintájára néha a bábákat is „ördögös” jelzővel illették, hiszen hatáskörébe tartozott a születés és halál, az élet kezdete és vége, a betegségek és más válsághelyzetek. Gyakorlatilag – bizonyos értelemben – a közösség sorsa függött tőle.¹¹⁶ Ha elégedetlenek voltak vele, akkor sem merték elküldeni, nehogy bosszút álljon vagy állatalakban térjen

¹⁰⁷ Csontos 1972: 40 (Tiszaföldvár). Pócs 1963: 566 (Tiszaderzs), 577 (Tiszaszöllös). Az oldás-kötés (elsősorban testi funkciók megkötése) a magyar anyagban jellegzetesen a boszorkány vagy a bába hatásköre. (Pócs 1963: 605.) Kókai 2001 (Jászság); Kiss 1919: 87 (Hódmezővásárhely). Molnár 1943: 64 (Hajdúnánás); Szendrey 1914: 320. Dömötör Tekla szerint Kelet-Magyarországon csaknem teljesen azonos a két figura – minden bába boszorkány. Dömötör 1981: 126, 128; Szűcs 1936: 153 (Nagysárrét). A bába rontása ellen való védekezés módjai meg egyeznek a boszorkány ellen használatos módszerekkel. Molnár 1943: 65 (Hajdúnánás). Csontos 1972: 41 (Tiszaföldvár).

¹⁰⁸ Barna 1981: 168; Tóth 1981: 177.

¹⁰⁹ Csetényiné 1982: 300.

¹¹⁰ Kiss 1919: 86 (Hódmezővásárhely); Szendrey 1914: 320. (Nem szabad engedni, hogy elvigye az újszülött köldökét).

¹¹¹ Egy tanú szerint Cserné egyik gyermekének születésekor Fazekasné volt a bába, „mert ő jött fürösztetni az újszülöttet”. (SZML VII. 1/a: 3793/1929.)

¹¹² Kiss 1981: 339. (Hódmezővásárhely)

¹¹³ Szendrey 1914: 320.

¹¹⁴ Dömötör 1981: 126–127; Molnár 1943: 65. (Hajdúnánás)

¹¹⁵ Egy nagyrévi adatközlője révén jutott olyan információkhoz, melyekből kiderül, hogy a faluban az 1940-es években is hittek még az akkori bába varázsserejében. Ő is megölte egy vetélytársát. (Bodó 2002: 195–196.)

¹¹⁶ Bodó 2002: 141.

vissza, mint a boszorkányok.¹¹⁷ Bajomban, ha az egyik bába megrontotta a gyereket, hívták a másikat.¹¹⁸

A magzatelhajtással kapcsolatos hiedelmek is kapcsolódtak a bába mesterségéhez.¹¹⁹ A magzatelhajtás erkölcsi megítélése azzal függött össze, hogy a megölt magzatnak van-e már lelke. Ezzel kapcsolatban három elképzelés élt: az egyház tanításának hatására alakult ki az a nézet, hogy a magzat már a fogamzástól kezdve emberi lény; egy másik vélekedés szerint a 3. hónaptól van csak lelke (eddig az időpontig volt lehetséges az abortusz); a parasztság körében azonban a harmadik nézet volt a legelterjedtebb, amely úgy tartotta, hogy „félidőtől” költözik bele a lélek, tehát mikor mozogni kezd az anya hasában. A magzatelhajtást csak abban az esetben tekintették bűnnek, azaz gyilkosságnak, ha a véleményük szerint lélekkel rendelkező magzatot ölték meg.

A hiedelmek ebben az esetben is azt szolgálták, hogy az anyákat visszatartsák a bűn elkövetésétől. Általános elgondolás volt, hogy a bűnös anyának a túlvilágon meg kell ennie elhajtott magzatát, vagy ott kell megszülnie rendkívüli szenvedések közt. Azzal is fenyegették az anyát, hogy nehéz halála lesz, vagy hogy addig nem tud meghalni, amíg be nem vallja vétkét. Úgy tartották, annyiszor fogja szerencsétlenség érni az életében, ahány gyermeket elvetetett.

Gémes Balázs gyűjteményes kötete¹²⁰ számos tiszazugi adatot is tartalmaz az 1920-as évektől a 1960-as évekig a magzatelhajtás eszközeiről: orvosi ziliz, pap-sajtmályvaggyökér, tályoggyökér, torma, ceruza, csigatészta-csináló, csirke szárnycsontja, drót, hajcsat, katéter, kötőtű, jóddoldat, lysoform, ecet. Mikor a mérgezési esetekkel kapcsolatban gyanúba keveredett asszonyoknál házkutatást tartottak, Sebestyén Bálintnénél különféle kenőcsöket, porokat találtak, Pápai Ferencnéél pedig a porokon kívül egy csomag papírba göngyölt „tájoggyökér” került elő.¹²¹

PARASZTI BŰNFELFOGÁS – NORMA VAGY DEVIANCIA?

A társadalomnéprajzi kutatások vizsgálták a paraszti bűnfelfogást és a hagyományos közösségek büntető, önbíráskodó mechanizmusait. A titoktartás a szolidaritással és a hatóságokkal való együttműködés szabotálásával magyarázható. Senki nem akarta kitenni magát annak a veszélynek, hogy a faluközösség rágalmazónak titulálja és kiközösítse.¹²² A feljelentők az ehhez hasonló esetekben általában névtelenek, vagy személyes bosszú vezérli őket.¹²³

¹¹⁷ Szendrey 1914: 320.

¹¹⁸ Szűcs 1936: 153.

¹¹⁹ Gémes 1973–74 és 1987 alapján foglalom össze az ezzel kapcsolatos hiedelemvilágot.

¹²⁰ Gémes 1987

¹²¹ SZML VII I/a 5372/1929, 3764/1929.

¹²² Szeibert 1935: 8; Nagy 1998: 461.

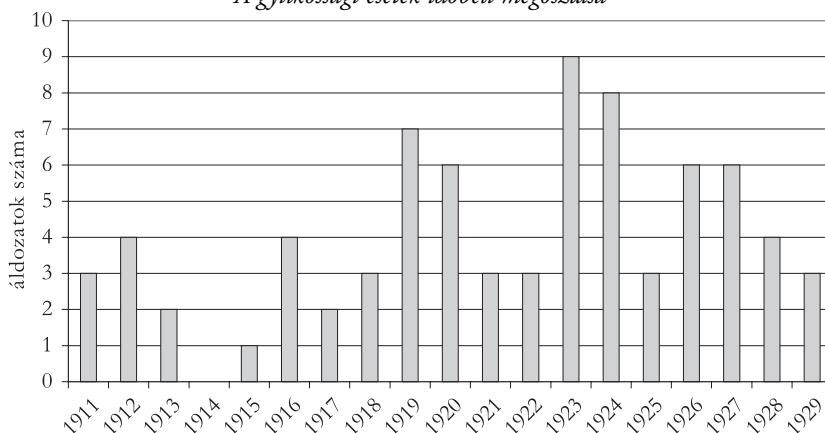
¹²³ Szilágyi 2000: 758. Például egy nagyrévi asszonynak Földvári Károlyné anyagi kárt okozott, mire az így reagált: „megbosszalom magam Földvári Károlynén a hárommillióért, ráesküszök, hogy megmérgezze az anyját”. (SZML VII. I/a: 3676/1929.)

Ha a deviancia szokássá válik, akár olyan fokú erkölcstorzulás is végbemehet, hogy a deviáns eset válik normává. Németh Ágnes tanulmánya ebben az összefüggésben vizsgálja egy falu „legális” és „illegális” bábájának viszonyát.¹²⁴ Ez alapján megállapíthatjuk, hogy a deviancia fogalma meglehetősen relatív. A cikk a kriminális abortusz kapcsán szögezi le, hogy amíg erre a funkcióra igény van, addig nem számít deviánsnak.

A deviancia elterjedtsége az egyéni ítélőképességet is befolyásolhatja. A Takácsné elleni eljárás szövege éppen erre utal: „Nem véletlen, hogy a vádlottársak hozzá fordultak, neki panaszkodtak, hanem tudták a társai, hogy ő úgyszólván üzletszerűen foglalkozik a mérgezéssel. Az hogy csupán csak két évre értékelte a reá várandó büntetést, egy kissé szokatlan jelenség ugyan, de ő nem joggal s Nagyréven, a falujában olyan méreteket öltött a mérgezés, hogy ezáltal az erkölcsi felfogás is meglazult.”¹²⁵

Ha a paraszti erkölcs megfelelően működött volna ebben az időszakban Nagyréven és az érintett falvakban, már az első ilyen eset előfordulásakor életbe léptek volna a közösségi önbíráskodás eszközei (megszólás, kibeszélés, kiközösítés), ami megakadályozta volna a normasértés továbbterjedését.¹²⁶

A gyilkossági esetek időbeli megoszlása

Bármennyire is nagymértékű volt a nagyrévi mérgezési ügy, fontos hangsúlyozni, hogy nem egyik napról a másikra történt. A több mint 70 személy megmérgezése majdnem húsz év leforgása alatt zajlott le. Az áldozatok nagy része ráadásul eleve idős, beteg vagy hadirokkant volt, vagyis nem kizárt, hogy voltak falubeliek, akik nem sejtették Fazekasné, Lipkáné és Takácsné módszereit.¹²⁷

¹²⁴ Németh 2002.

¹²⁵ SZML VII. 1/a: 3793/1929.

¹²⁶ Szilágyi 2000: 757.

¹²⁷ Például Cseriné vallomása: „Hogy apósom és anyósom egyszerre haltak meg, az senkinek nem tűnt fel; mindenki azt mondta, hogy milyen szép halál, hogy egyszerre haltak meg.” (SZML VII. 1/a: 3678/1929.)

* * *

Az eset értelmezésére nagyon sok kísérlet történt az 1930-as évektől kezdődően egészen az utóbbi évtizedekig. Nyilvánvaló, hogy a nyomorúságos gazdasági helyzet, az elmaradottság, iskolázatlanság, a jegyző és a lelkész hanyagsága mind-mind szerepet játszott abban, hogy Nagyréven ehhez a kriminális módszerhez folyamodtak az asszonyok. Érdeemes fölvetni azonban, hogy az esetek egy része a kegyes halál gyakorlatával is összefüggésbe hozható. A forrásokban vannak adatok arra, hogy az elkövető azért adott be mérget a magatehetetlen betegnek, nyomoréknak, mert „megszánta”,¹²⁸ vagy mert az áldozat maga is a halált kívánta.¹²⁹ A korabeli értelmezések közül az egyik publicisztika érinti is ezt a problémát: „egy íróbarátom arra figyelmeztet, hogy az ősi törzsélet bizonyos jelenségei ezek. A haszontalanokat, az értékteleneket, az öregeket halálra ítélte a közösség, ezt az ítéletet végrehajtani nem volt még gyilkosság a mai értelemben.”¹³⁰

Olyan esetekkel is találkozunk, amikor az asszonyoknak egyszerűen nem volt más menekülési lehetőségük az adott helyzetből, mint a „kézenfekvőnek” tűnő mérgezés. Ez már természetesen az ötlet elterjedésének következménye, maguktól valószínűleg nem jutott volna eszükbe. A jegyzőkönyvek alapos vizsgálata közelebb visz bennünket azokhoz a kilátástalan élethelyzetekhez, amelyekben ezek a „se nem ártatlan, se nem bűnös”¹³¹ asszonyok tengődtek. Csabai Gyuláné, akinek a háborúból gyomorbetegesen hazatért férje éjjel kizavarja a lakásból a családot, amikor részeg; Cser Lajosné, akit férje várandós állapotában sem kímél, hanem gyerekeivel együtt rendszeresen ver; Pápai Ferencné, akit iszákos apósa szexuálisan zaklat... Ezek a sorsok a nagyfokú szegénységgel és létbizonytalansággal párosulva belátható módon vezettek egy olyan „megoldáshoz”, igazságtételhez, amely viszont a hivatalos igazságszolgáltatás szemében bűnnek számít. A tételes jog ezekre a bonyolult helyzetekre nem képes valódi megoldást találni. Valójában még a mérgezéseket megelőzően kellett volna közbelépni, és orvosolni a helyzeteket. A hatóság azonban az ilyen „köznap” konfliktusokra többnyire nem figyel fel, csak arra, ha már tömegesen elkövetett gyilkosságok történnek egy faluban...

Az eset értelmezhető a már említett bűnbakfunkció alapján is. A közösség úgy próbált szabadulni a bűnösség terhetől, hogy az öngyilkossá lett, és amúgy sem feddhetetlen múltú bábára vallotta a vétkek nagy részét. Így mind a kortárs közvélemény, mind az utókor számára Fazekasné vált a hírhedt mérgezések felelőssévé.

¹²⁸ Lipka Pálné Zsíros Györgynek; Takács Lajosné a férjének.

¹²⁹ Fazekasné a fiatal, de a háborúban megvakult Jóljárt Istvánnak.

¹³⁰ Mohácsi–Kassák–Vámbéry 1930: 78.

¹³¹ Mohácsi–Kassák–Vámbéry 1930: 82.

FORRÁSOK

Jász-Nagykun-Szolnoki Megyei Levéltár (SZML)

- Szolnoki Királyi Törvényszéki iratok, VII 1/a 1929, 1931, 1933, 1935, 1936.
- nagyrévi anyakönyvek

A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára. Budapest, 1928.

Móricz Zsigmond 1990: *Riportok II. 1930–1935.* Budapest

Debreczen. Keletmagyarországi napló 1929.

Kis Ujság 1929.

Kunszentmártoni Híradó 1930.

Pesti Napló 1929.

Új Néplap, Vasárnap Reggel 2004. június 26. D. Szabó Miklós: Az utolsó arzénos tanú.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bakos László 1997: A tiszazugi arzénos gyilkosságok visszhangja a korabeli magyar sajtóban. In: Szabó László – Keményfi Róbert (szerk.): *Varia ethnographica et folkloristica. Ujváry Zoltán 65. születésnapjára.* Debrecen, 223–232.
- Barna Gábor 1981: A népszokások, a hiedelmek és a kultusz kutatása a Tiszazugban. In: Szabó László (szerk.): *10 éves a Tiszazug kutatása. Kutatási beszámoló.* Szolnok, 153–175.
- Bodó, Béla 2002: *Tiszazug. A Social History of a Murder Epidemia.* New York
- Csetényi Mihályné 1982: A születés és a kisgyermekkor csépai hagyományai. In: Barna Gábor (szerk.): *Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből I–II.* Eger–Szolnok, 279–304.
- Csontos Julianna 1972: Tiszaföldvár babonás hiedelmei. *Múzeumi Levelek*, 11–12., 39–42.
- Deáky Zita 1991: A bábák interetnikus közvetítő szerepe és kapcsolatai. In: Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *Nemzetiség – Identitás. A IV. nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai.* Békéscsaba–Debrecen, 114–120.
- Deáky Zita 1996: *A bába a magyarországi népi társadalomban (18. század vége – 20. század közepe).* Budapest
- Deáky Zita 1999: Egy női szerep – közösségi feladatok és egyéni lehetőségek a bábamesterség tükrében. In: Küllös Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban.* Budapest, 46–55.
- Dömötör Tekla 1981: *A magyar nép hiedelemvilága.* Budapest
- Gémes Balázs 1973–1974: A magzatelhajtással kapcsolatos hiedelmek. *Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve IV–V.* Szekszárd, 233–258.
- Gémes Balázs 1987: *A magyar népi születésszabályozás Magyarországon a XIX–XX. században.* (Documentatio Ethnographica 12.) Budapest

- Grynaeus Tamás 1990: A magyar boszorkány egyes vonásainak szociálpszichológiai értelmezése. *Ethnographia* 101. 467–474.
- Gunst Péter 1985: Tiszazug 1929. Meggyilkolt férjek és apák. *História* 7. 2. 25.
- Gunst Péter 1986: Tiszazug: Kísérlet a gyilkossági ügyek társadalomtörténeti elemzésére. *Valóság* 10. 89–97.
- Kiss Lajos 1919: A szüléssel, keresztelessel és felneveléssel járó szokások, babonás hiedelmek Hódmezővásárhelyen. *Ethnographia* 30. 84–91.
- Kiss Lajos 1981: *A szegény asszony élete*. Budapest
- Kókai Magdolna 2001: Adatok a Jászság születés körüli hiedelemvilágához. In: Hortiné Bathó Edit – Kiss Erika (szerk.): *A Jász Múzeum Évkönyve 1975–2000*. Jászberény, 403–410.
- Kotics József 2001: A nő szerepének változása polgárosodó parasztközösségekben. Váltak a Tiszazugban. In: Uő: *Mások tekintetében*. Miskolc, 61–72.
- Mohácsi Jenő – Kassák Lajos – Vámbéry Ruzstem 1930: Tiszazug. Négy glossza. (Az individualista pszichológus – A kollektivista pszichológus – A kriminológus – Glossator glossarum). *Századunk* 5. 77–82.
- Molnár József 1943: Adalékok az alföldi magyar nép hiedelemvilágához. *Ethnographia* 54. 64–74.
- Nagy Janka Teodóra 1998: A büntetőjogi népszokások szerepe egy falu életében. In: Novák László (szerk.): *Az Alföld társadalma*. Nagykőrös, 457–476.
- Németh Ágnes 2002: Társadalmi elvárások: norma és „deviancia”. A hagyományos és az adaptált bábaszerep egymáshoz való viszonya egyazon falu társadalmában. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 10. 44–57.
- Pintér István – Szabó László 1964: *A század nevezetes bűnügyei. A modern magyar Pitalval*. Budapest
- Pócs Éva 1963: Kötés és oldás a magyar néphitben. *Ethnographia* 74. 565–612.
- Raics Jenő 1980: Tauffer Vilmos mint szülészeti miniszteri biztos. *Orvostörténeti Közlemények* 89–91. 137–155.
- Rakaczki Erika 2004: *A tiszazugi méregkeverő asszonyok*. Szakdolgozat. Miskolc
- Szeibert János 1935: *Elsodort falu a Tiszazugban. Adatok Nagyrev szociográfiájához*. Budapest
- Szendrey Zsigmond 1914: Ember- és természetfeletti lények a szalontai néphitben. *Ethnographia* 25. 315–326.
- Szenti Tibor 1994: Paráznák III. A bábák. *Orvostörténeti Közlemények* 145–146. 79–119.
- Szilágyi Miklós 2000: Törvények, szokásjog, jogszokás. In: Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 693–759.
- Szombatfalvy György 1931: A Tiszazug. *Népünk és Nyelvünk* 3. 141–162.
- Szűcs Sándor 1936: Boszorkány-történetek a Nagysárrétről. *Ethnographia* 47. 151–155.
- Tóth Judit 1981: Az életkorhoz kötött szokások a Tiszazugban. In: Szabó László (szerk.): *10 éves a Tiszazug kutatása. Kutatási beszámoló*. Szolnok, 176–185.
- Zádorné Zsoldos Mária 1996: Adalékok a szolnoki Bábaképző Intézet történetéhez. *Múzeumi Levelek* 75., 275–280.